

A falvak társadalomföldrajzi kutatása

A falvak társadalmi helyzete nálunk régen is a kutatás tárgya volt. Gondoljunk csak Dimitrie Gusti professzor szerteágazó tevékenységére vagy az *Erdélyi Piatalok* falukutatására a két világháború között, a *Hitelben* napvilágot látó falu-monográfiákra, népesedési, gazdasági jelenségeket összehasonlító tanulmányokra (Venczel József: *Öt oltmenti székely község népmozgalma*, 1937; Nonn György: *Telepes község a határ mentén*, 1938; a *Falu Füzetek*ben a Mikó Imre tollából közölt *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés*, 1932), valamint a *Korunk* társadalomkutatásról szóló cikkeire, a falvak átalakuló valóságát bemutató stúdiumokra, melyek minden fogyatékoságuk ellenére hozzájárultak a vegyes lakosságú falvak problémáinak mélyebb megismeréséhez.

A felszabadulás óta azonban nagyméretű és mélységű változásokon ment át a falu. Az átalakulást a szociográfia kezdi fölmérni. A falu kutatására egyre nagyobb hangsúlyt helyeznek. Figyelemre méltó az a jelentős vállalkozás — hogy csak egyet említsünk —, melynek eredményeként készült el 1968-ban a szilágysági Vármező demográfiai, gazdasági felmérése a nemrég elhunyt O. Neamțu irányításával.

A régi kisbirtokos parasztság helyébe lépett szövetkezeti parasztságot a szocialista termelési módhoz szorosan kapcsolódó tulajdonjogi viszonyok fűzik a földhöz. A változások nagymértékben befolyásolják a falvak népe életformáját, érték- és szokásrendszerét. Ez maga után vonta a falu településképeinek a megváltozását is. A nagyméretű iparosítás megindította a mezőgazdaságban fölöslegessé vált munkaerő vándorlását, annak sokoldalú következményeivel együtt.

Kérdés, hogy falu-e még a falu. Mint kizárólagos mezőgazdasági település ma már nem létezik. Azonban a változott társadalmi formák, termelési viszonyok közepette a falu változatlanul jelentős tényezője az ország gazdasági életének. Az iparosítás és a városiasodás jórészt innen meríti erőforrásait. Hazánk lakosságának több mint fele (57,3%) még mindig falun lakik. A faluvizsgálatot ezért fontos hely illeti meg országos szempontból is.

A tudományos megalapozottságú faluvizsgálatba mindenekelőtt a vidéken dolgozó pedagógusok, így például a földrajztanárok kapcsolódhatnak be, akik többek között hasznos községszintű földrajzi és szociogeográfiai dolgozatokat készíthetnek. Eddig is születtek figyelemreméltó tájfelmerések geográfusok tollából, főleg földrajzi monográfiák. De jó részük csupán leíró jellegű, gyengén dokumentált, minden gyakorlati vonatkozás és az ember tájformáló szerepének hangsúlyozása nélkül. Mindez arra ösztönöz bennünket, hogy korszerű szemléletben és a valós elvárásokhoz igazítva készítsünk színvonalas monográfiákat.

A monográfiakészítés, amellet, hogy vonzó foglalkozás, kötelezettségekkel és nehézségekkel jár. Ma már csak a sokrétű kutatás biztat igazán sikerrel. Születnek magános kutatók tollából is kiváló művek, de interdiszciplináris összefogás is eredményezhet fércmunkát.

Herédi Gusztáv *Tájfölmérés — tájfejlesztés* című írásában (*Korunk*, 1975. 5.) kiemeli, hogy a tájbemutató elhanyagolt oldala a demográfia, agrártudomány, egészségügy stb. Ez valóban így van. Én még kiegészíteném azzal, hogy adóssak vagyunk a *falvak településföldrajzi és szociogeográfiai kutatása* tekintetében is, különösen a vegyes lakosságú falvak ilyen irányú bemutatásában.

Napjainkban új lendületet kaptak a területi problémákkal foglalkozó kutatások, amelyekből a földrajznak a korábbinál fokozottabb mértékben kell kivennie részét. Hatványozott igény merül fel településföldrajzi kutatások iránt is. A kutatásnak főleg olyan témákra kell kiterjednie, amelyek eredményesen szolgálják a jövő falutípusának keresését, segítik megvalósulni a településhálózat-fejlesztés elképzeléseit, a községközposztitási törekvéseket. Ehhez az szükséges, hogy a megyei szervek is igényeljék a pedagógus-kutatók ilyen irányú tevékenységét. Ha a település-

és a szociogeográfiai vizsgálat szükségességét fölvetettük, nem érdektelen megemlíteni, hogy e két tudományág módszerei még nem alakultak ki. Vitatható, mi a „földrajzibb”: egy vagy több község bizonyos szempontok szerinti vizsgálata, és hol van a településföldrajzi kutatások határa például a településtörténet, néprajz, szociográfia, népességföldrajz irányában.

Cikkem célja, hogy a földrajztanárok figyelmét a falvak település- és szociogeográfiai sajátosságainak tanulmányozására irányítsam, és hogy a vizsgálati szempontok, valamint néhány gyakorlati kérdés felvetésével segítséget nyújtsak.

A társadalmi folyamatok a tájban zajlanak le, és cselekvő részesei a rétegzett, nem egységes falusi társadalomban a különféle tér- és tájformáló hatású embercsoportok. Hogy a vidék várható fejlődésének útját megítélhessük, ismernünk kell a társadalmi csoportok tájformáló tevékenységét és magának a társadalmi csoportnak is a sorsát, fejlődését. A különféle embercsoportok térformáló tevékenységében vidékenként erős különbözőségek nyilvánulnak meg. Ezeket az eltéréseket csak a társadalomföldrajz tudja észlelni, elemezni, magyarázni. Munkájuk során a kutató egyrészt képet nyer a társadalmi folyamatok térbeli rendjéről, másrészt előre jelezni tudja a tájban — mint a társadalmi folyamatok színterében — a közelgő vagy már beállt változásokat.

A szociogeográfia fogalmának meghatározását illetően a viták még nem zártak le, azonban két mozzanat közös bennük:

- a célkitűzés több települeselem jelenlegi vagy a múlttal összehasonlított összefüggésének megállapítása,
- az a követelmény, hogy a megállapítások térbeli hatásokban is jelentkezzenek.

Nincs szándékomban annak boncolgatása, hogy a szociogeográfia melyik tudománynak — a geográfiának vagy a szociológiának — a része. Csupán annyit, hogy a szociológiai ismereteket, szemléletet messzemenően felhasználja, ami társadalomtudományi jellegű tudományos megalapozását segíti elő. Nem lép ki azonban a geográfia kereteiből, s nem olvad bele a szociológiába. A geográfus feladata megszabni a határt, nehogy a szociológia vagy a településtervezés feladatkörébe tévedjen.

Habár a szociogeográfia megalapítóinak a müncheni W. Hartke és a bécsi H. Bobek professzorokat tekintik, a legelfogadhatóbb definíció K. Ruppert nevéhez fűződik. Az UGI (Nemzetközi Földrajzi Unió) Budapesten 1971-ben megtartott Európai Regionális Konferenciáján — melyen e cikk írója is részt vett — Ruppert megállapította, hogy „sem a szociogeográfiának, sem az urbanizációnak nincs általános érvényű értelmezése”. Szerinte „a szociogeográfia az a tudomány, amely embercsoportok és társadalmak létalapfunkcióinak térbeli szervezeti formáival és tájformáló folyamataival foglalkozik”. Lényege az a szemlélet, amely a település elemeit a társadalmi viszonyok alakulása és változása szempontjából vizsgálja. A többi szociogeográfiai meghatározás is a „tájformáló” hatást emeli ki mint alapvető vizsgálati szempontot, és az átalakult táj konkrét képeinek megajzolását tekinti a vizsgálat végső céljának. A táj új jellegének megállapítása szinte rányomja bélyegét a vizsgálat menetére is.

Amikor a társadalomföldrajz tájalakulásról beszél, felvetődik a kérdés: mit ért saját szempontjából a „táj” fogalmán? Arra a következtetésre jutottak, hogy az nem lehet más, mint a településföldrajzi táj fogalma, amely egyaránt vonatkozik a települések (városok és falvak) *belsőségére és külsőségére*. Ismeretes, a belsőségben él a népesség túlnyomó része. A lakosság, ha nem is a tájnak, de a településnek olyan eleme, melynek a szociogeográfiában kiemelkedő jelentősége van.

A belsőség építkezése és a benne élő népesség egymással összefonódott egység. A társadalomföldrajz ezért a lélekszám alakulásán kívüli kiterjeszti vizsgálatát a belsőség mindazon alkotóelemére, amely népességének életformáját meghatározza, változását elindítja. Ilyennek tekinthető a belsőségben a családnagyság, a háztartások és lakások száma, azok szobaszám szerinti megoszlása, az épületek funkciója, kora, a lakóhely és munkahely viszonya, megosztottsága, térbeli távolsága, elkülönülése, a szociális, közigazgatási, szolgáltatási ellátottság foka, a kulturális intézmények, a lakosság iskolai végzettségének mértéke stb. Ami a települések külsőségét illeti, a szociogeográfia éppúgy figyelembe veszi a művelésügyi megoszlást, mint a további birtoktulajdont, a jelenlegi termelési viszonyokat és profilt.

Mezőgazdaságunk szocialista átalakulása szemmel láthatóan alakította át a külsőséget. Ez nem maradt hatás nélkül a belsőség morfológiai képére. De nem csak a település morfológiai arculatára van hatással, hanem annak funkcióit is módosítja. Ez és a belsőség életformáló elemei együttesen olyan morfológiai változásokat eredményezhetnek, amelyek erősen megváltoztatják falvaink arculatát.

Hogy ez városiasodást jelent-e, az az urbanizálódás fogalmát meghatározó ismérvektől függ. Falvak esetében társadalomföldrajzi vizsgálódásainkban helyet kell hogy kapjanak az urbanizálódással kapcsolatos kérdések is. A települések városias jellegének, az urbanizálódás mértékének megítélésekor fontos — bár nem feltétlenül egyedüli — szempont a népesség foglalkozás szerinti arányának vizsgálata. Egyesek az urbanizáció fokmérőjeként a népesség három nagy foglalkozási kategóriájának — ipar, mezőgazdaság, szolgáltatások — arányát veszik alapul.

A város és a falu közti különbség megszűnésében a népesség foglalkozásának megváltozásán kívül olyan tényezők is szerepelnek, mint a községi és szociális ellátottság foka. Ezek morfológiai szempontból a falunak városias külsőt adhatnak, anélkül, hogy a mezőgazdasági népesség aránya elveszítene az egyéb foglalkozásokkal szemben domináló vagy egyenrangú voltát. Ez a falutípus a korábban csupán a városokra jellemző civilizációs fokon áll. Van falu, amely foglalkozási összetétele szempontjából nem városiasodik, de civilizálódott. A városiasodó falu kifejezés mellett jogosnak tűnik, hogy helyet kapjon a civilizálódó falu fogalma is.

Az urbanizált, illetőleg civilizálódott falvakban még megmaradt a régi településforma több-kevesebb vonása, a sajátos utcahálózat, központi mag, hagyományos telekbeosztás.

Felvetődik a kérdés: a szociogeográfia valamely település vizsgálatában önálló fejezetként szerepeljen-e? Véleményem szerint célszerűbb, ha a társadalomföldrajzi vonatkozás ott kerül megvilágításra, ahol a településföldrajzi tényezőkhöz kapcsolódik. Bőven nyílik alkalom erre a településföldrajzi vizsgálat mindhárom nagy feladatköre: a népesség, a falu belsősége és a faluhatár változatainak felméréseinél. Szociogeográfiai vizsgálat mint önálló munka több esetben lehet indokolt: ha például a viszonyok átalakulásának dinamikája gyors, és a népesség egészét vagy annak részét mélyrehatóan érinti. Részletkérdésekkel is foglalkozhat önállóan: vizsgálhatja az ingázás okait, kihatásait, térbeli jelenségeit. Az újonnan épült lakótelepének szociogeográfiai vizsgálata tisztázhatja, hogy milyen okok hozták létre, milyen a jellege a község régi részéhez viszonyítva, hogyan hat a kettő egymásra.

A községmonográfiák mellett egyedinek tekinthetők az olyan körzetvizsgálatok, amelyek meghatározott területen, valamennyi községre, azok minden időbeli és térbeli fejlődésmozzanatára kiterjednek. Egy község településképeinek megrajzolásakor, véleményem szerint, a következő szempontokat kell figyelembe venni.

1. A népességfejlődés vizsgálatokor a statisztikai adatsorok — tényleges és természetes népszaporodás — összehasonlítására és értékelésére kell hogy sor kerüljön. A feltűnő pozitív vagy negatív irányú változások (növekedés, fogyás) felhívják a figyelmet a mögöttük rejlő okok keresésére, amelyek közt nyilván, földrajziak is lehetnek.

A falu népe *ingavándorforgalmának* településföldrajzi vonatkozásai morfológiai és funkcionális tekintetben annyira fontosak, hogy tanulmányozásuk a szociogeográfiai vizsgálatban nem hagyható el. A teljes településképből nem hiányozhat a *népesség foglalkozás szerinti megoszlása sem*. Tükröznie kell azt a változást, amelyet a szocialista átalakulás teremtett a falvakban. A korábban szakmailag egynemű falu heterogénné vált. A község gazdasági típusának meghatározásakor elsősorban a falu foglalkozási szerkezetét kell alapul vennie a kutatónak: az aktív keresők hány százaléka dolgozik az iparban, a mezőgazdaságban s egyéb területen? A foglalkozási struktúra alapján hazánkban a falvaknak három típusát különböztetjük meg: mezőgazdasági, ipari és vegyes jellegű falvak. Döntő egyúttal a keresők és eltartottak arányának megváltozása a különböző foglalkozási ágakban.

Érdekes kiegészítést nyújthat a *nem, kor és műveltségi fok szerinti megoszlás*. A kor és nem szerinti megoszlásnál a kutató rámutathat a munkaerőhiányra vagy -főlélszre, az elöregedésre stb.

A szociogeográfia szempontjából nem közömbös, hogy a keresők évi átlagkeresete mekkora, mert kihatással van a helybenmaradásra, ingázásra vagy elköltözésre. Itt kapcsolódik be egyrészt a családnagyság és az idős korúak aránya, másrészt a keresők műveltsége, szakképzettsége mint az életszínvonalfejlesztést igénylő tényező. Szociogeográfiai kihatással van a női munkaerő foglalkoztatási lehetősége is. Nem lelicsinylendő az a kérdés sem, hogy a foglalkozás, illetve kereset egész éven át egyenletesen elosztott, vagy csupán idényszerű.

Nem elhanyagolható feladat a falvak *nemzetiségi összetételének* jellemzése sem. A mai Románia vegyes lakosságú falvainak életét, fejlődését meghatározza a román nemzet és az egyttélő nemzetiségek egyenjogúságának és egységének megteremtésére irányulás. A vegyes lakosságú falvak kutatása során — mint ahogy

azt Gáll Ernő *Tegnapi és mai önismeret* című munkájában kifejtette — alapvető jelentőségű az a felismerés, hogy a szocialista társadalom mozgásában megnövekedett az etnikai közösségek szerepe. Ugyancsak ő végezte el a vegyes lakosságú falvak osztályozását is.

2. A falu életét jellemző funkciókra az utcahálózat, a telkek nagysága, a lakóház és a gazdasági épületek formái képe tanulmányozásából következtethetünk. Az ingázás, az iparosodás, a szövetkezeti parasztság erősödése nem egy helyen a régi település mellett új településrészek kialakulásához vezetett.

A teleknagyság összefüggésben állott a faluhatár művelési módjával is, mert megszabta például a gazdasági épületek, szalmakazlak elhelyezését. A telkek elhelyezkedése az utcák vonalát, hálózatát, s ezzel a falu morfológiai típusát is meghatározta. A jobbágy- és szellértelkek többnyire külön csoportosultak. A nemesi telkek osztódása például jóval korábban elkezdődött, mint a jobbágytelkéké. A lakóházakhoz tartozó gazdasági épületek elhelyezkedési rendje ugyancsak jellemző lehet. Okai gyakran nem gazdaságiak, hanem hagyományosak. A mezőgazdaság szocialista átszervezése elsősorban a gazdasági épületek rendeltetését érintette. Részben lakóhelyiségekké vagy más célokat szolgáló helyiségekké épültek át. Az alkalmazott településföldrajz szempontjából a falu morfológiai képével kapcsolatban számos feladat kínálkozik: a helység bővítésének helyes, a községrendészet szempontjából gazdaságos terjeszkedési irányát jelölheti ki; új utcák nyitását kezdeményezheti (a szalagtelkek végén). Üres területek beépítését is javasolhatja. Adott esetben gátat kell emelnie a faluképhe nem illő építkezések elé. Hálás feladat még az alkalmazott településföldrajz számára annak tanulmányozása, hol, milyen módon épüljön ki a régi és szűk helyett az új, korszerű faluközpont. Ez megbontja a falu régi arculatát, ezért ajánlatos a megfontoltság. A falurészek általában rendkívül tarka, nem mindig izléses építkezések konglomerátumai. A jövőbeli helyes falukép kialakítása bonyolult és már mai gond.

Szociogeográfiai kérdés továbbá, hogy az új vagy átalakult épületek lakója milyen foglalkozási ágazatban dolgozik, milyen társadalmi viszonyok között él. Megvizsgálandó az is, hogy a munkahelynek a lakóhelyre gyakorolt vonzása hogyan jelentkezik.

3. A harmadik feladatkör a külterület, másként a faluhatár vizsgálata. A külsőség hosszú ideig kizárólag munkahelye volt a falu népének. Művelésági megoszlása szabta meg funkcióbeli részleteit. Érdekes annak az arálynak a megállapítása, hogy mekkora az egy főre jutó hasznos terület a falu összlakosságára, illetve mezőgazdasági népességére számítva, a termelés eltartóképessége és főlegesen szempontjából. A faluhatár dűlőinek nevéből sokféle következtetés vonható le. Az egyes műveléságak térbeli elhelyezkedése nem volt közömbös a múltban a művelési mód szempontjából. A határ kiterjedtségétől függött, mekkora utat kellett megtenni a lakóhelytől a megművelendő földdarabig.

Döntő fontosságú volt a múltban a birtokmegoszlás; a falu népe osztályrétgazdálkodásának ez volt az alapja. A birtoktestek térbeli rendjének megrajzolása a műveléság feltüntetése mellett adja a faluhatár településmorfológiai képét. Ezt valaha az aprózódás jellemezte. A kisparaszti nadrágszj-parcellák, a közép- és nagybirtokok dűlőutakkal, fasorokkal, mezsgyékkel határolt táblái tükrözték az akkori birtokviszonyokat. A mezőgazdaság szocialista átalakulása a hajdani faluhatárt jellemző arculati különbségeket is felszámolta. A nagyüzemi gazdálkodás kialakította a „nagyátlás” mai faluhatárt.

4. Különleges funkciójú településről beszélhetünk, ha valamely település fejlődésére egyetlen funkció kivételes erővel hat. Ilyen tényező lehet a közlekedési helyzet döntő javulása, nagyobb ipartelep létesítése, a vendégforgalomba történő bekapcsolódás. Vizsgálatunk lehet községszintű, egyedi, de gyakrabban regionális.

Úgy gondolom, kirajzolódtak azok az irányok, amelyek felé a településföldrajzi és a szociogeográfiai kutatásoknak érdemes és szükséges haladniuk. Mindenekelőtt az új falutípus kialakítását kell szolgálniuk, ami pedig nem telepítés, hanem a meglévőnek szerkezeti átalakulása révén kell, hogy létrejöjjön. Az új falutípusnak a gazdasági és társadalmi fejlődés összhangját kell tükröznie, az új váltása fel a régit, de őrizze meg azt, ami társadalmi-történeti szempontból erre méltó.

A régi, a jelen és a tervezett településkép összevetése tájékoztatást nyújt arról, hogy a fejlődés honnan indult, és meddig jutott el. A tudományos megalapozottságú falurendezés nemcsak a korábbi fejlődési irányok feltárását jelenti, hanem magában foglalja jövőbeli tendenciák valószínűsítését is. A cél az életszínvonalban mutatkozó területi különbségek csökkentése és az egyenlően magas jólét települési föltételeinek biztosítása nemzetiségre való tekintet nélkül.